

Здобувач кафедри економічної теорії
Тернопільського національного економічного
університету

ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Освіта є однією із найважливіших складових людського розвитку. Вона покликана задовольняти як потреби особистості в отриманні знань, вмінь та навичок, так і суспільство в підготовці кваліфікованих кадрів. Виникнення ринкових відносин в Україні на початку 90-х років привело до того, що ринок почав впроваджуватися практично у всі галузі економіки та суспільного життя, винятком не стала й система освіти. Ринок освітніх послуг в Україні розвивається швидкими темпами і пов'язаний із зростанням чисельності студентів, відкриттям нових вищих навчальних закладів. Саме тому висвітлення проблеми ефективності функціонування ринку освітніх послуг в сучасних умовах акцентує увагу на актуальності даного дослідження. Адже ефективність будь-якої діяльності є результатом, за допомогою якого можна зробити висновки про діяльність галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі спостерігається підвищення уваги до системи вищої освіти України. Проблемам розвитку ринку освітніх послуг, напрямам вдосконалення системи освіти присвячені праці О. Грішнкової., Л.Іщука, Л. Козаренка, Т. Боголіб, Й. Бескида, Т. Ілляшенко, І Каленюк, О. Кукліна. Дані дослідження свідчать про наявні проблеми у галузі вищої освіти, тому підвищується необхідність розвитку поглядів щодо висвітлення питань функціонування ринку освітніх послуг.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основних тенденцій розвитку ринку вітчизняних освітніх послуг та визначення основних умов його ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ринок являє собою сукупність структурно пов'язаних продавців та покупців конкретного товару (товарної групи), діяльність яких регулюється сумісними правилами та концепціями контролю, що розрізняються більшістю учасників [1, с. 23].

Особливість ринку освітніх послуг полягає у його неоднорідності. Він включає багато сегментних, взаємопов'язаних ринків, які формуються під впливом різних обставин: рівня і ступеня освіти, типу навчального закладу, профілю підготовки, характеру спеціальності, статі, віку, сімейного стану та інших чинників. Ринок послуг системи професійної підготовки і підвищення кваліфікації кадрів пов'язаний, з одного боку, з ринком праці, а з іншого – з ринком науково-технічної продукції та ринком інвестицій [2].

Ринок освітніх послуг, як і будь-який інший ринок, може нормально функціонувати при забезпеченні щонайменше двох основних умов. Перша – наявність на ринку продавців і покупців, тобто суб'єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу освітніх послуг. Друга – продавців і покупців повинно бути багато для того, щоб кожен з них міг мати вибір для здійснення акта купівлі-продажу і щоб підтримувалось конкурентне середовище.

Перша умова виникла одразу, як тільки розпочалися процеси роздержавлення і приватизації. Суть її зводилась до того, що в ході ринкових перетворень економіки в країні почали створюватися приватні навчальні заклади (головним чином вищі), які орієнтувалися на обмін, організований за законами товарного виробництва та обігу, тобто на ринкові відносини. Водночас постійне недофінансування з боку держави змусило і державні вищі навчальні заклади поряд з безплатним навчанням вдаватися

до надання платних освітніх послуг. Таким чином, в країні з'явилися продавці специфічного товару-знань.

Друга умова забезпечена великою кількістю вищих навчальних закладів, готових конкурувати між собою заради залучення на навчання якомога більшої кількості студентів, оскільки від цього останнього залежить матеріальне становище кожного із продавців освітніх послуг.

Нормальне функціонування ринку освітніх послуг, як і будь-якого іншого ринку, в першу чергу залежить від стану конкурентного середовища. Продавці та покупці повинні мати можливість вільно входити на ринок і так само вільно виходити з нього. Щодо вільного входження на ринок продавців освітніх послуг, то воно (входження) дещо обмежене вкрай забюрократизованою процедурою ліцензування та акредитації спеціальності, наряду підготовки і навчального закладу в цілому. Проте, незважаючи на це, ВНЗ усіх типів і форм власності в принципі успішно позиціонують на ринку освітніх послуг, конкуруючи між собою.

Ефективність функціонування освітньої сфери, визначається такими групами чинників [3]:

- демографічною ситуацією;
- системою фінансування витрат на освіту (співвідношення державних і приватних витрат);
- інвестиційною політикою уряду в освітній сфері;
- державною політикою зайнятості;
- ціновою політикою в освітній сфері;
- політико-правовими чинниками;
- національними особливостями системи освіти.

Відмічаючи тенденції розвитку системи вищої освіти в останні роки необхідно відмітити, що серед причин швидкого зростання вищої освіти в останні десятиліття значу роль відіграло демографічне зростання. Динаміка народжуваності в Україні за період з 1973 до 1993 дає нам можливість

прослідкувати динаміку контингенту абітурієнтів ВНЗ починаючи з 1990/1991 н.р. і закінчуючи 2011/2012 н.р.

Різкий спад народжуваності на початку 1990-х рр.. у вересні 2008 р. призвів до зменшення випускників середніх шкіл на 5 тис. чоловік. В зв'язку з цим скоротилася і кількість студентів, в основному, на вечірній та заочній формі навчання. Розрахунки показують, що скорочення кількості випускників середніх шкіл буде щорічно складати 10 % протягом найближчих 5 років (лише з 2020 року кількість випускників шкіл почне зростати щорічно на 2%).

Ефективність діяльності будь-якої системи, і освіти в тому числі, на думку Є. Краснякова залежить від обсягів фінансування [4, с. 3]. Джерелами фінансування освіти в Україні є державні та приватні асигнування, що не заборонені законодавством.

Загальний аналіз фінансування сьогоднішньої вищої школи свідчить, що по-перше, основним джерелом фінансування вищих навчальних закладів залишається державний бюджет. По-друге, реформа моделі фінансування вищої школи насамперед має передбачати заміну попереднього затратного механізму виділення коштів з державного бюджету на цільовий, такий, що врахував би не лише витрати освітнього закладу на підготовку одного студента, а й характер конкретних програм навчання та наукових досліджень, актуальність і якість яких визначається на конкурсній основі, та передбачав би у вартості підготовки спеціаліста частку накопичення, що може бути спрямована на розвиток матеріально-технічної бази, стимулювання працівників тощо. По-третє, оскільки держбюджетне джерело фінансування не в змозі задовольнити всі потреби у фінансових ресурсах вищих навчальних закладів, слід залучати додаткові джерела фінансового забезпечення підготовки кадрів [5].

У розвинених країнах застосовується кілька, залежно від джерел надходжень коштів, моделей фінансування освіти. Проте, незалежно від обраної, на сферу освіти виділяється значна частка ВВП. Найбільша частка

витрат припадає на державний бюджет і бюджети місцевого самоврядування. Участь приватних фондів у фінансуванні системи освіти не перевищує 6%. Так, у Великобританії частка приватних асигнувань на освіту досягає близько 4%, у Франції – 6%, Німеччині – 1%.

Причому спостерігається характерна закономірність: чим вище рівень освіти, тим більшу участь у його фінансуванні бере уряд і менше – регіональні та муніципальні органи управління, а частка приватних джерел у фінансуванні освіти в розвинених країнах значно менша, ніж у країнах із середніми та особливо – в країнах з низькими доходами.

У таблиці 1. подано витрати на освіту країнами ОЕСР та України.

Таблиця 1.

Витрати на освіту країнами світу (побудовано на основі даних джерела [6;7])

Країни	Витрати на освіту, % від ВВП		Витрати на вищу освіту, % від ВВП		Витрати на освіту, % від загального обсягу державних витрат	
	2000 р.	2008 р.	2000 р.	2008 р.	2000 р.	2008 р.
США	6,9	7,2	2,7	2,7	14,4	13,8
Канада	5,9	6,0	2,3	2,5	12,4	12,3
Фінляндія	5,6	5,9	1,7	1,7	12,5	12,4
Швеція	6,3	6,3	1,6	1,6	13,0	13,1
Норвегія	6,8	7,3	1,6	1,7	14,0	16,0
Велико-британія	4,2	4,5	0,8	1,2	9,5	9,5
Франція	6,4	6,0	1,3	1,4	11,6	10,6
Німеччина	4,9	4,8	1,1	1,2	10,1	10,4
Данія	6,6	7,1	1,6	1,7	14,9	15,4
Італія	4,5	4,8	0,9	1,0	9,8	9,4
Російська Федерація	2,9	4,7	0,5	1,5	10,6	x
Японія	5,0	4,9	1,4	1,5	9,5	9,4
Польща	5,2	5,2	1,0	1,3	12,7	11,8
Україна	4,2	6,4	1,3	2,0	14,7	19,7

Як свідчать дані табл. 1, більшість країн світу інвестують значну частку національних ресурсів в освіту, що з урахуванням приватних і державних інвестицій становить близько 5,7% їх ВВП. Найвищий рівень витрат від ВВП на освіту в 2008 році був у Норвегії (7,3%), Данії (7,1%). У групі країн “Великої сімки” лідирують США – 7,2%, далі Франція – 6%,

Італія – 4,8%, Німеччина – 4,8% та Японія – 4,9% ВВП. Майже третя частина країн ОЕСР витрачають на освіту менше 5% ВВП.

Інвестиційна політика в освітній сфері України, як відомо, поступається іншим країнам із перехідною економікою за рівнем інвестицій. Причинами такої ситуації є нестабільність податкового законодавства і високий рівень оподаткування факторів праці та капіталу. Незважаючи на численні декларативні заяви, політика у сфері освіти в Україні принципово не змінилася, простежується недостатність інвестицій у формування потрібних її складових. За даними табл. 2, хоча з 2004 по 2010 р. вартість інвестицій в основний капітал освіти зросла майже в 4 рази, їх питома вага знизилася з 1,6% до 1% у 2004 і 2010 рр. відповідно.

Таблиця 2

Інвестиції в основний капітал освіти [3]

Показники	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Інвестиції в основний капітал, у фактичних цінах, млн. грн.	581	652	953	870	1163	1651	2322
Інвестиції в основний капітал, 5 до попереднього року	-	112,2	127,2	75,7	114,7	117,8	110,3
Питома вага інвестицій в основний капітал, % до загального підсумку	1,6	1,3	1,3	0,6	1,0	0,9	1,0

Українській економіці в цілому та інвестиційному клімату зокрема притаманні соціальні ризики, загрози, валютно-фінансова нестабільність, нестійкий характер власності, корупція, які не сприяють залученню зарубіжних інвестицій у розвиток соціальної сфери.

Ефективність ринку освітніх послуг виявляється лише через ринок праці, де зосереджений професійно-кваліфікаційний потенціал молодих спеціалістів і де відбувається їх професійна самореалізація.

Деякі науковці зазначають, що система вищої освіти в Україні постійно відстає від реальних потреб ринку. Причину цього Корнев Ю.Г. вбачає в тому, що “економісти, юристи, маркетологи, спеціалісти з бухгалтерського обліку

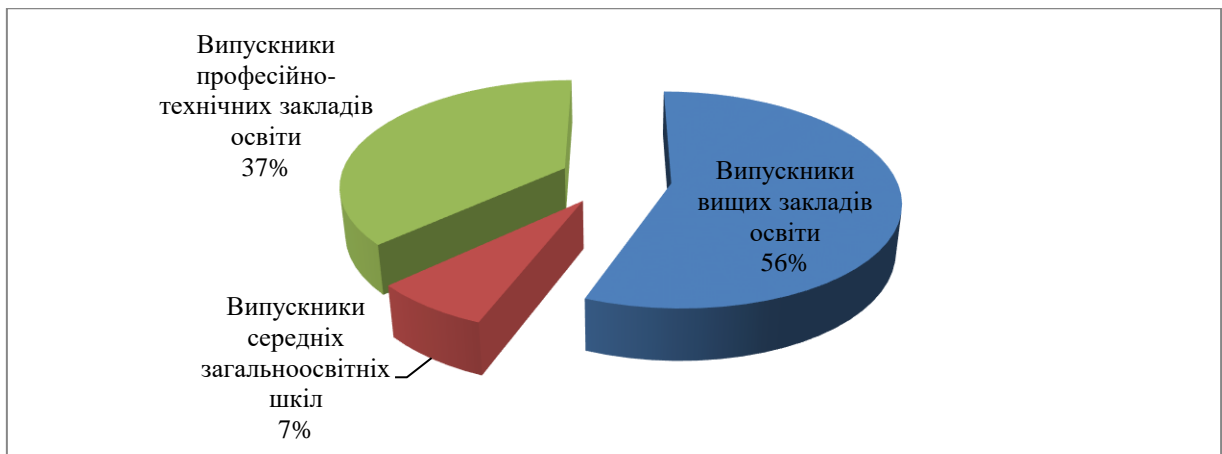
вже не потрібні сьогодні в такій кількості...” [8, с. 235]. І хоча не можна повністю погодитися з автором, така невідповідність дійсно існує.

Станом на кінець 2010 року на 1 вакансію в середньому по Україні претендувало 9 осіб, що шукали роботу, у більшості регіонів ситуація була більш напруженою, зокрема у Вінницькій, Хмельницькій, Івано-Франківській та Черкаській областях – 49-89 осіб.

Значною проблемою є невідповідність попиту і пропозиції у професійно-кваліфікаційному розрізі. Так, станом на кінець 2010 року на одне вільне робоче місце претендувало: серед професіоналів, кваліфікованих робітників з інструментом – 5 осіб, серед фахівців – 7, серед працівників торгівлі та сфери послуг – 10, серед технічних службовців та робітників з обслуговування технологічного устаткування – 14, серед кваліфікованих робітників сільського господарства – 32 особи.

Структурні невідповідності між попитом на робочу силу та її пропозицією загострюються в розрізі окремих професій і спеціальностей. Так, на обліку в службі зайнятості протягом 2010 року перебувало 47,1 тис. бухгалтерів, для яких було зареєстровано лише 21,3 тис. вакансій; для 27,6 тис. економістів були актуальними 6,2 тис. вакансій; для 42,3 тис. трактористів існувало лише 16,5 тис. вільних робочих місць. В той же час, потреба у фрезерувальниках становила 2,9 тис. осіб, при цьому в службі зайнятості перебувало на обліку 1,6 тис. працівників цієї професії, потреба в арматурниках становила 1,5 тис. осіб, а на обліку перебувало 854 особи такої професії [9].

На обліку в службі зайнятості у 2010 році перебувало 55,8 тис. випускників вищих навчальних закладів, 36,8 тис. випускників професійно-технічних закладів освіти, 7,2 тис. випускників середніх загальноосвітніх шкіл (рис.1). Чисельність випускників різних типів навчальних закладів, які були працевлаштовані за направленням державної служби зайнятості у 2010 році, збільшилась з 18,6 тис. осіб у 2009 році до 28,5 тис. осіб у 2010 році.

Рис. 1. Структура чисельності випускників закладів освіти, що перебували на обліку в Державній службі зайнятості протягом 2010 року (побудовано на основі даних джерела [9])

В Україні, на відміну від країн Заходу, практично відсутній зв'язок між рівнем освіти й рівнем реального доходу. Сьогодні в країнах Європи частка робочих місць для фахівців з вищою освітою сягає 30-40%. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вища освіта піднімає рівень доходів дипломованих фахівців не менш ніж у 1,5-2 рази [10]. Відсутність такої кореляції в Україні накладає відбиток на мотивацію студентів при одержанні вищої освіти. Диплом розглядається лише як формальне підтвердження рівня освіти, а не як свідчення справжньої професійної кваліфікації. Таке зміщення мотивації навчання визначає формальне ставлення студентів до отримання знань, що негативно впливає на якість освіти. Щоб виправити ситуацію необхідно на державному рівні проводити політику приведення *у відповідність рівня кваліфікації рівню реального доходу*.

Неабияку роль в освітній сфері відіграє цінова політика. Скорочення державних асигнувань на розвиток освіти супроводжується введенням плати за освітні послуги. Ці тенденції притаманні навіть тим країнам, де освіта традиційно вважалася безкоштовною. У тих же країнах, де практикувалося надання платних освітніх послуг, зростає їхня вартість.

В Україні при встановленні рівня оплати за навчання у закладах освіти, передусім у вищих їх керівництво повинно врахувати й рівень середньомісячної заробітної плати та доходів по регіонах України. Основна частина грошових доходів населення зосереджена у регіонах, що акумулюють найбільшу частку виробничого потенціалу країни, у тому числі, зарплатоємкі галузі (Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Одеська, Харківська, Київська, Запорізька, Львівська області). Частки усіх названих регіонів (крім Львівської області) за обсягом грошових доходів перевищують частки за чисельністю населення. Для усіх інших регіонів характерна зворотна ситуація, особливо - для західних областей [11].

Важливу роль в ефективності функціонування ринку освітніх послуг відіграють політико-правові чинники та національні особливості системи освіти. Регулятором ринку виступає держава, яка проводить освітню політику, розробляє законодавчу основу функціонування ринку освітніх послуг. . Моделі освіти та освітня практика будь-якої країни визначається національними особливостями, структурою національної економіки. І хоча окремі навчальні заклади відображають типологію та характерні риси цих моделей із різним ступенем глибини та у широкому спектрі варіантів, у цілому ці особливості є доволі відчутними. Таким чином, ефективність функціонування ВНЗ – це багатогранна категорія, що вимагає застосування комплексного підходу до її визначення, класифікації видів ефективності та розробки методик їхньої оцінки. Методологічним підґрунтям для визначення ефективності функціонування ВНЗ має стати системний підхід, що враховує весь комплекс взаємодіючих елементів.

Модель ранжування системи вищої освіти є певним віддзеркаленням стану реальності, в якому на даний час вона перебуває. Аналіз показав, що варіація за цією ознакою має надзвичайно велике значення не тільки для оцінювання ситуації, яка склалася на даний час в системі, а, головне, для формування ефективної стратегії її розвитку через забезпечення виробничої

сфери і сфери послуг якісною робочою силою, підготовка якої здійснюється у вищих навчальних закладах. Сфера застосування запропонованої методики дає змогу здійснити порівняння стану та розвитку вищих навчальних закладів, окремих груп за галузевою ознакою, системи в цілому й за окремими тематичними напрямками. Ранжування дало можливість визначити місце вищого навчального закладу в системі та його внесок у формування позитивного вектора розвитку системи вищої освіти України.

Серед українських рейтингів можна назвати “Топ-200 Україна” (ЮНЕСКО-СЕПЕС / “Дзеркало тижня”) та Рейтинг університетів України за показниками наукометричної бази даних Scopus. Вищі навчальні заклади рідко коли є однаково сильними за різними напрямками підготовки: маючи сильну підготовку за одними напрямками, вони можуть програвати за іншими.

За даними Звіту про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму (WEF – World Economic Forum) [12] Україна стрімко втрачає конкурентоспроможність. Співставлення індексів глобальної конкурентоспроможності безперечно свідчить про це. Результати шести останніх рейтингів (GCI 2010-2011 порівняно GCI 2006-2007) показують, що за цей час Україна перемістилась з 69-го місця на 89-те, втративши лише за останній період 7 позицій у рейтингу (GCI 2010-2011 порівняно GCI 2009-2010).

Серед 139 країн світу Україна посіла 89-е місце перед Гамбією та Гондурасом, залишившись позаду таких країн, як Естонія, Чехія, Польща, Литва, Азербайджан, Словацька Республіка, Російська Федерація та Казахстан, демонструючи значне відставання від середньосвітового індексу (4,18). Ще більшим є відставання України від інноваційних економік Минулого року Україна посідала 82 місце з індексом 4,0 серед 133 країн світу.

Висновок з даного дослідження. Виходячи з результатів наведеного вище аналізу, можна стверджувати, що особливості функціонування та

розвитку системи освіти України визначаються тими чинниками які здебільшого мають стримуючий характер.

З метою підвищення ефективності функціонування ринку освітніх послуг на нашу думку необхідно:

– реформувати сучасну мережу освітніх закладів з тим, щоб вона відповідала потребам економіки регіонів, інтеграції освіти і науки та інноваційним технологіям навчання;

- привести кількість і структуру ВНЗ у відповідність потребам ринку праці та світовому освітньому простору;

- забезпечити розширення частки бюджетного фінансування в першу чергу тих напрямів підготовки, які є визначальними для регіонального розвитку, а також потреб інноваційного розвитку економіки;

- стимулювати розвиток професійно-технічної освіти шляхом збільшення фінансування та реалізації регіональних стратегічних програм розвитку;

- своєчасно контролювати та координувати освітню політику з урахуванням ринкових, економічних та культурно-історичних регіональних особливостей.

Список використаних джерел

1. Радаев В.В. Социология рынков: к формированию нового направления / В.В. Радаев – М. : ГУ ВШЭ. – 2003. – 328 с.

2. Богиня Д.П., Грیشнова О.А. Основи економіки праці. / Д.П. Богиня, О.А. Грیشнова– К: Знання-Прес, 2000.

3. Козаренко Л.В. Чинники ефективності функціонування сфери освітніх послуг / Л.В. Козаренко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [site:www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua) – Назва з екрана

4. Красняков Є. Державне фінансування освіти не має бути залишковим / Є.В. Красняков // Рідна школа. – 2004. – № 7–8. – С. 3–7.

5. Мороз І.В. Кредитування навчання в системі вищої освіти України / І.В. Мороз // Фінанси України. – 2005. - № 4. – С. 61-67.

6. Education at glance 2010 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oecd.org>.- Назва з екрана

7. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року [статистичний бюлетень] / від. за вип.. І. В. Качалова / Державний комітет статистики України – Київ, ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 204 с.

8. Корнев Ю.Г. Информационно - аналитическое обеспечение эффективного взаимодействия рынка труда и рынка высшего образования в Украине / Ю.Г.Корнев // Актуальні проблеми економіки.- 2009.- № 9.- С. 235-242.

9. Сайт Державної служби зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/index> - Назва з екрана

10. Аналитическая справка о государственной политике в сфере управления высшим образованием в странах ОЭСР и ЕС и институциональных моделях управления университетами в новых условиях функционирования высших учебных заведений Организации экономического сотрудничества и развития [Электронный ресурс] // Федеральный специализированный информационный портал. – Режим доступа: <http://comparative.edu.ru:9080/PortalWeb/Msg?id=1239>. – Заголовок с екрана.

11. Іщук Л.І. Економічні засади реформування механізму фінансування вищих закладів освіти / Л.І.Іщук // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України.- 2007.- Вип. 17.1.- С. 325-332.

12. The Global Competitiveness Report 2010-2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforu> - Назва з екрана

Анотація

У статті досліджуються сучасні проблеми ринку освітніх послуг в Україні. Визначено умови ефективності функціонування освітньої сфери, окреслено напрями підвищення ефективності ринку освітніх послуг.

Ключові слова: вища освіта, ринок освітніх послуг, фінансування освіти.

Аннотация

В статье исследуются современные проблемы рынка образовательных услуг в Украине. Определены условия эффективности функционирования образовательной сферы, намечены направления повышения эффективности рынка образовательных услуг.

Ключевые слова: высшее образование, рынок образовательных услуг, финансирование образования.

Annotation

The article deals with contemporary issues of educational services in Ukraine. The conditions of effectiveness of functioning of educational areas are determined, directions for increasing of effectiveness of the education market are outlined.

Keywords: higher education, the education services market, financing of education.